

FONÈTICA HISTÒRICA VERSUS HISTÒRIA LÈXICA EL CAS DE "SALOMA" < KÉLEUSMA 'CANT DELS MARINERS'

GERMÀ COLÓN DOMÈNECH
Universitat de Basilea (Suïssa)

SUMARI

1. Un tecnicisme nàutic.- 2. L'ètim i el cas del portuguès.- 3. El castellà *zaloma*.- 4. El català *saloma*.- 5. Esculls metodològics.- Consideracions finals.

1. UN TECNICISME NÀUTIC

La lectura de la novel·la *Tirano Banderas* de Valle Inclán és per mi cada cop un motiu de sorpresa i d'admiració. El tractament dels aspectes formals, la sàvia disposició de la matèria narrativa a manera de blocs autònoms segons l'estètica del cubisme, la coherència del vocabulari «americà» són sempre causa d'enlluernament. Sobretot en l'elecció del lèxic, el qual en un començament desorienta el lector, l'artista hi ha posat una cura exquisida. Precisament en el *Tirano Banderas* vaig trobar emprat amb tota naturalitat i pertinència el substantiu *zaloma*:

-¡Los chingados tiburones ya se aburren de tanta carne revolucionaria, y todavía no se satisface el cabrón Banderas! ¡Putá madre!
El rostro de cordobán, burilado de arrugas, tenía un gesto estoico. La rasura de la barba, crecida y cenicienta, daba a su natural adusto un cierto aire funerario. Nachito y Marco Aurelio caminaron inciertos, como viajeros extraviados. Nachito, si algún preso cruzaba por su vera, apartábase solícito y abría paso con una sonrisa amistosa. Llegaron al baluarte y se asomaron a mirar el mar alegre de luces mañaneras, nigromántico con la fúnebre ringla balanceándose en las verdosas espumas de la resaca. Entre

"Anuario de Estudios Medievales", 24 (1994)

los presos que coronaban el baluarte acrecía la *zaloma* de motín con airados gestos y erguir de brazos. Nachito se aleló de espanto:
- ¿Son náufragos?¹.

Aquest *zaloma* (o bé *saloma*) m'era conegut com a un «mot de lexicògraf», havia llegit alguna cosa sobre el seu possible origen, en recordava l'ús al *Persiles* de Cervantes, puix que totes les fonts, des de l'anomenat *Diccionario de Autoridades*, esmenten el corresponent passatge, però no l'havia vist funcionar «en viu». Fixem-nos que Valle-Inclán l'adopta en un context marítim. Som en el moment que dos presoners, Nachito Veguillas i l'estudiant Marco Aurelio, portadors de «boleto de sombra», arriben al penal de Santa Mónica, terrible presó a la vora de la mar (la qual «erguía sobre los arrecifes de la costa, frente al vasto mar ecuatorial»), on els taurons («los chingados tiburones») són sadolls de la carn dels pobres condemnats per l'arbitrarietat del dictador Santos Banderas.

M'he demanat si Valle-Inclán va usar un arcaïsmes, puix que encara el terme s'arrossega pels diccionaris espanyols, o en el seu afany d'exactitud va recórrer a un americanisme. Malaret enregistra el verb *salomar* «llamar con excesiva frecuencia a una persona, generalmente a gritos» a l'Ecuador (Esmeralda) i també té vigència a l'illa de Chiloé al sud de Xile (F.J. Cavada). Es possible que es tracti ací d'un "americanisme" caracteritzador de l'ambient de la novel·la.

Els qui han estudiat el vocabulari de Valle-Inclán com Speratti-Piñero o Ruiz Fernández² no recullen aquest *zaloma*, seguint el costum de no prendre en consideració allò que és al repertori acadèmic. Considero tanmateix que l'ús al *Tirano Banderas* respon a una voluntat de versemblança estètic-lexical. I tal circumstància va dur-me a escorcollar una mica en aquests tecnicismes mariners.

Tanmateix, ara veig que em vaig ofuscar: quan el present article era pràcticament redactat, vaig poder tenir accés, gràcies a l'amabilitat del meu amic i col·lega Pedro Alvarez de Miranda, als materials del *Diccionario Histórico* de la Real Academia Española, i això em permeté de comprovar que el mot fou utilitzat pel mateix Valle-Inclán en altres obres seves, per Pío

¹Ramón del VALLE-INCLÁN, *Tirano Banderas*. Edición crítica de Alonso Zamora Vicente, Madrid, Espasa-Calpe, 1993 (Clásicos Castellanos, nueva serie, núm. 30), p. 224 (= V-I4).

²E. S. SPERATTI-PIÑERO, *De "Sonata de otoño" al esperpento (Aspectos del arte de Valle-Inclán)*, London, Tamesis, 1968; Ciriaco RUIZ FERNÁNDEZ, *El léxico del teatro de Valle-Inclán (Ensayo interpretativo)*, Universidad de Salamanca, 1981.

Baroja, Ciro Bayo, etc. Quan adduiré aquests texts, els marcaré amb un asterisc (*) per indicar-ne la procedència.

En la darrera edició del repertori acadèmic espanyol (1992) tenim:

zaloma. (Del lat. *celeusma*, canto de mariners). f. Voz cadenciosa, simultánea en el trabajo de los mariners, saloma.

El verb *zalomar* no hi és, en canvi reapareix sota l'altra variant:

saloma. (Del lat. *celeusma*, canto de mariners). f. Son cadencioso con que acompañan los mariners y otros operarios su faena, para hacer simultáneo el esfuerzo de todos.

salomar. intr. <acompañar una faena con la saloma.

Més endavant (§ 3.) parlarem d'aquestes grafies inicials.

2. L'ÈTIM I EL CAS DEL PORTUGUÈS

Els etimòlegs que s'han ocupat de la família lèxica a la que *zaloma* pertany assenyalen tot seguit ver el portuguès *saloma* i *salomear*, que Michaelis defineix així:

Saloma, *f.* (mar.) laute Gesang der Matrosen bei der Arbeit *m.* (V. *celeuma*); *Geschrei n.*; *Lärm m.*

Salomeár, *v.n.* laut singen (*v.* Matrosen bei der Arbeit)³.

El veritable ètim grec *kéleuma* (per *kéleusma*) del que cal partir ja fou indicat per l'humanista murcià Cascales cap a l'any 1630⁴, però fou Hugo Schuchardt qui va fer-ne el 1901 una presentació científica⁵:

³H. MICHAELIS, *Neues Wörterbuch der portugiesischen und deutschen Sprache*, Leipzig, Brockhaus, ⁸1907, s.v.

⁴Francisco CASCALES, *Cartas filológicas*, Clásicos Castellanos, núm 118, equipara «*celeuma* = *zaloma*» (p. 296) i aclareix així el que és la *zaloma* «significa el canto con que los mariners se animan a la maniobra» (p. 140).

⁵H. SCHUCHARDT, *Zur Wortgeschichte*: *kálumma*, *kolumban*, (?) *kálws im Romanischen*, «*Zeitschrift für Romanische Philologie*», XXV (1901), pp. 490-498, espec. pp. 497.

Wohl aber besitzt das Spanische außer dem schon erwähnten *calomar* = ital. *calumare* noch ein Verb andern Ursprungs das ihm lautlich angeklungen worden ist. Port. *celeuma* \ ke%oleuma bedeutet 'Geschrei oder Gesang der Matrosen bei der Arbeit', davon das Verb *celeumar*; dafür (*saloma*), *salomear*, sp. (*saloma*), *salomar* 'gritar el contramaestre ó guardian diciendo varias retahilas, para que al responder á ellas, tiren todos a un tiempo del cabo que tienen en la mano'. Indem das langsam angezogene Tau die Vorstellung des langsam nachgelassenem erweckte, entsand die span. Nebenform *calomar*, vielleicht eigentlich eine katalanische (Labernia verzeichnet sie)⁶.

De llavors ençà tothom hi ha seguit aquesta via lusitana o n'ha fet referència per subratllar que la família també té reflexes lusitans. Vegem el que en diu el recull de von Wartburg:

Celeusma ist auch unsynkopierte ins rom. übergegangen: pg. *celeuma* 'gesang der matrosen bei der arbeit', siz. kors. *cildma*⁷.

També Meyer-Lübke és del mateix parer:

Pg. *celeuma* 'Geschrei oder Gesang de Matrosen bei der Arbeit'.- Abl.: pg. *celeumar*, *salomear*, sp. sp. *salomar* 'singen von Matrosen, wenn sie an einem Tau ziehen'⁸.

Afortunadament el Sr. Joan Coromines, per la seva part, va fer veure la incongruència de partir del portuguès en uns mots que tenen -L- intervocàlica en l'ètim, i volgué veure-hi, de la faisó a la qual ja ens té acostumats, com a punt de partença el català. Potser que aquesta vegada tingui raó, i aixó és el que maldarem per aclarir en la present nota.

A part l'aspecte de fonètica històrica, el portuguès no té un perfil massa castís i menys encara una gran antiquitat. Gosaria dir que el terme que

⁶Puntualitzem que la variant *calomar*, que el diccionari de Labèrnia addueix en diverses edicions al costat de *saloma* i *salomar*, és presa del castellà (també hi és al Labèrnia castellà de 1866, per exemple) i apareix per primer cop al *Diccionario de Autoridades* (s.v. *calomar*).

⁷W. von WARTBURG, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Tübingen, 1948, II, p 547.

⁸W. MEYER-LÜBKE, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1935, § 1801.2. Vegeu igualment Paolo A. FARÉ, *Postille italiane al «Romanisches Etymologisches Wörterbuch» di Meyer-Lübke comprendenti le «Postille italiane e ladine» di Carlo Salvioni*, Milano, 1972, § 1801.

és purament "lexicogràfic" es va agafar dels diccionaris castellans. No hi és a la 2a edició del Moraes del 1813⁹, però curiosament el trobo l'any 1811 al diccionari portuguès-alemany de Wagener:

Zaloma: f. das Aufsingen auf dem Schiffe, ein gewisses Zeichen mit der Stimme, oder das Geschrey, wenn die Matrosen alle auf einmal an einem Taue ziehen müssen.

Zalomar: o. aufsingen, als die Matrosen thun, wenn sie am Taue ziehen, absingen, damit sie alle auf einmal an dem Taue ziehen¹⁰.

La data més antiga en què apareix en portuguès és la de 1796 sota la variant *salema* que l'editor H. Leitão defineix com a "vozeria" i que qualifica d'antiquada

muito principalmente en ocasiões de Manobra e Faina, prohibida toda a *salema*¹¹.

Es veritat que Camoês empra *celeuma* en aquests famosos versos:

... O Mestre astuto em vão de popa brada,

Vendo como diante ameaçando
Os estaua hum maritimo penedo,
Que de quebrarlhe a Nao lhe mete medo:

A *celeuma* medonha se aleuanta,
No rudo Marinheiro que trabalha,
O grande estrondo, a Maura gente espanta,

⁹Antonio de MORAES SILVA, *Diccionario de Lingua Portugueza, recopilado dos vocabularios impressos ate agora, e nesta segunda edição novamente emendado, e muito acrescentado*, Lisboa, na Typographia Lacerdina, 1813.

¹⁰João Daniel WAGENER, *Novo diccionario portuguez-alemão e alemão-portuguez*, Lipsia, Schwickert, 1811, s.v. *Zaloma / zalomar*: - A la 10a edició del diccionari de Moraes és esmentat un «*zalumar*, v. intr. Gir. Erguer a voz <; cantar, gritar» (s.v.) el qual és una mica més perfilat al Figueiredo (13a ed.): «*zalumar*, v.i. Gir. de marinheiro. Erguer a voz; cantar (Por celeumar, de celeusma ?)». Resulta colpidor que hom hi parli de «gíria».

¹¹Humberto LEITAO, *Dicionário da linguagem de marinha antiga e actual*, Lisboa, Centro de Estudos Históricos Ultramarinos da Junta de Investigações Científicas do Ultramar, 1974, s.v. *salema*. Em demano si aquesta forma *salema* no és una errata per *saloma*, puix que el mot és a l'ordre alfabètic després de *salmoura* i de *salobra*. Amb tot podria ésser exacte, puix que D. Vieira en el seu diccionari de 1874 addueix *salema* i remet a *celeuma*.

Como se vissem horrida batalha¹².

Es tracta en realitat del mot culte, de l'hel.lenisme pres directament de la pedrera sàvia. Es el mateix que ocorre amb Rabelais, quan parla de «La *Celeume* de la chorme»¹³ o com pot fer qualsevol escriptor una mica erudit.

Cal distingir netament entre aquest *celeuma* i la família a la qual pertanyen, entre altres parlars, el català (*saloma*, *salomar*), el castellà (*zaloma* o *saloma*, *zalomar* o *salomar*) o l'italià arcaic i meridional *ciloma*. Al suara esmentat text de Rabelais tenim en una sola frase les dues solucions d'un mateix hel.lenisme: *Celeume* i *chorme*. Aquests representants de keleu(s)ma tenen un origen comú amb *xurma*, cast. *chusma*, etc., però el tractament fonètic del mot grec és diferent, puix que han mantingut la pretònica, i això n'ha provocat l'allunyament semàntic¹⁴. Deixem de banda *xurma*, *chusma*, al cap d'avall potser d'origen genovès a tot arreu¹⁵, i ocupem-nos de llurs cosins *saloma*, *zaloma*, etc. Doncs bé, ha de romandre clar que les formes portugueses no són ni poden ésser genuïnes.

3. EL CASTELLÀ "ZALOMA"

Ara hem de preguntar-nos si els lexemes castellans ho són, de genuïns. En primer lloc hi ha una *a* pretònica mal explicada, hom hauria esperat **celoma*¹⁶. Abans de passar endavant voldria assenyalar el fet

¹²Luis de CAMOËS, *Os Lusíadas*, ed. facsímil de 1572, cant. segundo, estr. 24-25.

¹³F. RABELAIS, *Pantagruel*, liv. V., chap. 18 (citat per A. JAL, *Glossaire nautique*, Paris 1848, s.v. *celeume*).

¹⁴V. GARCÍA DE DIEGO hi fa en el seu repertori una bella simplificació, que no dubto a reproduir ací, puix que deixa comprendre que el castellà *zaloma-saloma* és el reflexe genuí del mot grec mentre que les altres formes vénen de genovès: «*celeusma* (gr.) [canto de marineros]: *saloma*, *zaloma* 'canto de marineros' cast.; *chusma* 'gente baja' cast., del ant. genovès *clusma*; *churma* 'ib.' port., como el it. *clurma*; *chulma*, *xusma* 'id.' port. Der. *salomar* 'cantar a compás en un trabajo' cast.; *zalomar* 'id.' cast. (*Diccionario etimológico español e hispánico*, Madrid, Espasa Calpe, 21985, p. 570.).

¹⁵Cf. H. & R. KAHANE and A. TIETZE, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana, University of Illinois Press, 1958, § 723.

¹⁶No es troba mai un castellà (ni un portuguès) *celoma*. ¿D'on s'ha tret el Sr. Coromines això de «cast. ant. i port. *çaloma*, *celoma*» (*Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, s.v. *saluet*, VII, p. 630b.34)?

característic que al diccionari de italià-espanyol de 1570 de Cristóbal de las Casas hom no reconeix al it. *celoma* cap correspondència hispànica: «*celoma*: grito del marinero»¹⁷.

No obstant els termes castellans estan molt ben representats al domini espanyol des del segle XVI. Les més antigues mencions són del darrer terç d'aquesta centuria i se'n troben amb plena vigència durant la primera meitat del segle XVII. Després els exemples ja són de diccionari i hom té la impressió que llur vitalitat està força decandida.

Davant l'abundor d'esments ens limitarem a adduir-ne ací alguns dels més característics en obres nàutiques.

Cap a 1567 el madrileny Eugenio de Salazar, oidor de l'illa Española i després de les audiències de Guatemala i de Mèxic reconta en una graciosa carta el particular llenguatge dels mariners:

Pues al tiempo de guindar las velas es cosa de oír *zalomar*, a los marineros que trabajan, y las izan cantando y a compás del canto, como las zumbas cuando pelean; y comienza a cantar el mayoral de ellos, que por la mayor parte suelen éstos ser levantiscos, y dice: bu iza - o dio - ayuta noi - ¹⁸.

El mateix Salazar, en un llarg poema escrit abans del 1600 i titulat *Navegación del alma*, hi posa un glossari de les paraules marineres i defineix la *çaloma* així: «es el canto que hazen los marineros pidiendo ayuda a Dios quando alçan las velas»¹⁹, el que és un xic sobreinterpretat.

Vet ací unes altres definicions contemporànies del verb *çalomar* (de vegades usat substantivament) tretes del *Tesoro lexicográfico* de Gili Gaya:

García de Palacios 1587: «çalomar: es un cierto tono y canto que hacen los marineros quando tiran de algún cabo o cosa que requiera tirar a una muchos juntos». || Vocabulario Navaresco 1600?: çalomar es el tono con que los marineros hacen las faenas y se aunan para hacer más fuerza || Oudin 1607: el çalomar, le ton que les mariniers chantent pour tirer & faire effort tous ensemble. || Vocabulario de Marina 1614: es un cierto tono

¹⁷Christoval de las CASAS, *Vocabulario de las dos lenguas Toscana y castellana*, Sevilla, 1570, s.v. *celoma* (part italo-espanyola).

¹⁸Cito del llibre d'Amado ALONSO, *Estudios lingüísticos*. Temas hispanoamericanos, Madrid, Gredos, 1953, p. 65. Aquest autor treu el text de l'edició procurada per la «Sociedad de Bibliófilos españoles».

¹⁹Samuel GILI GAYA, *Tesoro Lexicográfico (1492-1726)*, Madrid, 1947, tomo I, p. 431b, s.v. *çaloma*.

o canto que azen los marineros quando tiran algún cauo o cosa que rrequiera tirar a una muchos juntos. || Francios. 1620: *il canto che fanno i marinari quando tirano d'accordo per accrescer la forza nel tirare.* || Sobrino 1705: *lacher la gumene ou autre cordage; el çalomar, m. le ton que les mariniers chantent pour tirer & faire effort tous ensemble.*

Diego de Guadix en el seu **Vocabulario de 1598* (s.v. *çaloma*) explica:

Çaloma. llaman los marineros que nabegan el viaje de indias ael compas de boz conque hazen las faenas y que un hombre dize (en boz alta) el nombre de algun sancto, o otra cosa alguna: y todos aplican las fuerças a aquella una y sola boz, y assi se halla la virtud unida, que es mas fuerte que la dividida.

Entre els autors literaris del Segle d'Or castellà l'ús del substantiu *zaloma* o *çaloma* i del verb corresponent és força abundant. Comencem per Lope de Vega:

Zaloma. "Ni oyó salva, ni zaloma, / de roncás voces discordes, / ni los pilotos concordés, / ni, qual suele, gente assoma, / por las jaretas y bordes. " (Isidro, IV, 126). = "En esta sazón comenzaron dentro a hacer una faena de nave con la zaloma que se acostumbre. " (VI, 12). = "Entre las voces confusas / del "amayne", "da a al bonba", / asta q Santelmo viene / a apaçiguar la zaloma". (Batalla del honor, 51). = "Y que con la voz sonora / de la çaloma se estienda / al viento, y que el mar se encieda, / con la salua, y con los tiros". (El caballero del Sagrario, 74). = "Vi vna naue Valenciana / que con su çaloma y grita / yzaua las blancas velas / que ya el manso viento heria". (1617, El anzuelo de Fenisa, 43, vo).

A aquests esments trets del vocabulari de Fernández Gómez²⁰, podem afegir aquest altre de *El Brasil restituido*, jorn. II:

Gime el mar grave peso
Que le oprime las espaldas,
Y con alegre zaloma,
Lienzo tiende, escotas larga²¹.

²⁰Carlos FERNÁNDEZ GÓMEZ, *Vocabulario completo de Lope de Vega*. Madrid, Real Academia Española, 1971, s.v. *zaloma*.

²¹Citat per F. RODRÍGUEZ MARÍN, *Dos mil quinientas voces castizas y bien autorizadas que piden lugar en nuestro léxico*, Madrid, 1922, p. 405.

Ja hem dit més amunt que Cervantes al *Persiles* emprà aquest terme mariner:

-Esta es, señores, la naue donde mis criados y mis amigos suelen visitarme algunas vezes.

Ya en esto, hecha la çaloma y arrojado el esquife al agua, se llenó de gente, que salio a la ribera, donde ya estauan para recibirle Renato y todos los que con él estauan. Hasta veynte serian los desembarcados, entre los quales... ²².

Altres autors com Damián Salucio del Poyo (mort el 1614), en la seva comèdia *La vida y muerte de Judas* descriuen la maniobra dels homes de mar:

San Pedro: Andrés, paréceme tiempo de sacar la red a tierra.

.....

Tiremos en hora buena.

San Andrés: *Zaloma* tú, hermano Pedro. (*Asen de unas cuerdas, y van tirando*)

San Pedro: ¡Abraham!

Todos: ¡Hao!

San Pedro: ¡Ah, Elías!

Todos: ¡Hao!

San Pedro: ¡Ah, Enoc!

Todos: ¡Hao!²³

Es curiós que tant el text del *Persiles* de Cervantes com en alguna obra de Lope de Vega certes edicions ja antigues duguin la variant *zalema*, naturalment això es pot explicar per una confusió amb l'arabisme *zalemas* 'salutacions llagoteres' (vegeu, per ex., Lope, *La Arcadia* I, 4: "Aquí no se describen sus tormentas y embreadas jarcias, no sus *zalemas* y salvas de voces discordes"). Val a dir que la salpa, peix que a molts llocs del domini castellà és anomenada *saloma*, també té una variant *zalema* (cf. *Diccionario de Terreros*, s.v.), probablement per la mateixa raó.

²²*Obras completas de Miguel de Cervantes Saavedra*, vol. 2: *Persiles y Sigismunda*, tomo 1, ed. Rodolfo SCHEVILL y Adolfo BONILLA, Madrid, 1914, p. 317.

²³Edició A. SCHAEFFER, en *Ocho comedias desconocidas*, etc., Leipzig, 1887, I, p. 14; passatge adduït per SCHEVILL / BONILLA, *Obras Completas de Miguel de Cervantes*, op. cit., p. 351.

Com veiem, sempre la grafia de la consonant inicial és *zaloma* o *çaloma*. Només conec un text de la primera meitat del segle XVII, en el qual surt amb s-: *saloma*. Es tracta de la comèdia de Tirso de Molina *La Ninfa del Cielo*, on apareix aquest passatge que conta com una nau salpa:

dieron las velas, zarpando
que ya del viento se empreñan,
á cuya soberbia ayudan
los clarines y trompetas,
con la *saloma* ordinaria,
las flámulas y banderas²⁴.

Ara bé, encara que l'editor Cotarelo no hi diu res, la grafia ha estat modernitzada, segons les regles de l'Acadèmia Espanyola, que escriví *saloma* des de la segona edició del 1780. Aquest testimoni del text corregit de Tirso està mancat, doncs, de qualsevol valor. Només després de les crítiques de Rodríguez Marín (1922) el repertori acadèmic introduí les dues solucions gràfiques: *saloma/salomar* i *zaloma/zalomar*.

Una altra documentació ens la forneix un poema del XVI o XVII titulat *Aquí comiençan los nombres de las cosas del seruicio de la galera tocantes a los forçados* amb la grafia *caloma*, però tinguem en compte que això és una representació maldestra de ç:

[...]
Es tambien a nuestro cargo
calabuña del fagon;
tapamoslo, sin embargo,
porquel humo da mal trago
a la popa y gran passion.

Todos llenos de lision
gastados mas que carcoma;
con muy gran libracion
nos manda nuestro patron
que alargemos la *caloma*²⁵.

²⁴Emilio COTARELO Y MORÍ (ed.), *Comedias de Tirso de Molina*, II, Madrid 1907 ("Nueva Biblioteca de Autores Españoles", 9), p. 446b: *La Ninfa del Cielo* (jornada II, escena 12).

²⁵Lucas de TORRE (ed.), *Curiosidades literarias*, in: «Revue Hispanique», XL (1917), pp. 56-79, especialment p. 70.

Per cert que aquesta grafia es la que exhibeix el 1726 el *Diccionario de Autoridades*, sota l'entrada *caloma*, tot i deixar ben clar quina n'era la pronúncia:

Caloma, f. m. Cierta canto y tono que hacen los marineros, quando tiran de algun cabo ò cosa que se requiere tirar muchos juntos à una, y con este clamór se aunan para el punto de aplicar la fuerza, y se animan unos à otros. Palac. Intr. naut. Oy se dice Zalomar. Lat. *Celeusma, tos*²⁶.

A partir del segle XVIII les úniques mencions del nostre lexema en castellà són les que recullen els diccionaris, sobretot els nàutics, com per exemple el *Diccionario marítimo español* (1831) o el *Diccionario marítimo español* de Lorenzo-Murga-Ferreiro (1864) fins als d'avui (Guardia, Pando, etc.)²⁷. Només al segle XX hi ha com una revifalla, potser fomentada per Valle-Inclán, i un grupet restringit d'escriptors frueixen en l'ús purament literari d'aquest tecnicisme. Dono ara algunes de les fitxes de l'Acadèmia espanyola, que m'ha proporcionat el Prof. Alvarez de Miranda:

*R. M. del Valle-Inclán: «Un bulto que estaba en el puente era el capitán y la marinería daba bandadazos sobre cubierta, entre la zaloma y grita de la maniobra» (*Los cruzados de la causa*, 203).

*R. M. del Valle-Inclán: «¡A embarcar! Lluvia y viento recio. Zaloma y grita: ¡Arriba la vela» (*Viva mi dueño*, 13).

*Ciro Bayo: «Desde allí se extiende la playa libre, pisada únicamente por carabineros y pescadores. Dos filas de éstos, cantando la zaloma, tiraban de la red que iba empujando un bote desde el mar» (*Lazarillo español*, 188).

*Vicente Blasco Ibáñez: «Y enternecido por la alegría pueril del amanecer, lanzaba su voz de bajo a través del marítimo silencio [...]; repitiendo otras las salomas en valenciano de los pescadores de la costa, canciones inventadas mientras tiraban de las redes» (*Mare Nostrum*, 35).

*Pío Baroja: «Todo lo hacían acompañándose de cánticos y salomas» (*El mar*, 220).

²⁶*Diccionario de Autoridades*, Edición facsímil, Madrid, Gredos, 1963, tomo 1, p. 76.

²⁷Naturalment el mot s'arrossega pels diccionaris especialitzats, i fins i tot hi neixen derivats; cf. J. M. MARTÍNEZ-HIDALGO, *Con equivalencias en inglés y francés*, Barcelona, Garriga, [1977], on ultra les entrades *saloma* i *salomar*, en veiem una altra «*salomador*. El que *saloma*, y el que lleva la voz en la *saloma*. I: Singer, F: Chanteur».

*Pío Baroja: «Y había muchas canciones, himnos y eran cantos de marineros llamados *salomas*» (*Los Pilotos*, II, 1395)²⁸.

Fa l'efecte que a partir del segle XVII *zaloma* desapareix del lèxic mariner, i únicament són isolades i escadusseres romanalles el que trobem per terres americanes. Crida tanmateix l'atenció que en indrets ben distants entre si de l'Amèrica hispana -no pas, però, en la portuguesa- aparegui esporàdicament el nostre lexema (siga quina es vulgui la grafia, la pronúncia aquí és *saloma*, amb s-):

Cuba: «No tienen otro valor que las voces sin sentido de las *salomas* marineras, las cuales nada significan fuera del estímulo neuromotor que les imparte su ritmo» (*Ortiz, Fernando, *La Africanía de la música folklórica de Cuba*, Habana, 1950, p. 218).

Panamà: «*Saloma* f. Emisión aprticular de sonidos con falsetes, pausas y momentos de intensidad, que alternan unas con otros, intercalando a veces frases y coplas. Con la *saloma* el campesino panameño suele distraer sus ratos de soledad en el monte y en el camino. La *saloma* puede hacer intervenir también a varios hombres. Hay *salomas* de caminante, de faenas agrícolas, de arreo de ganado etc.» (* Isaza Calderón, B. y Alfaro, R. J., *Panameñismos*, 1968, s.v.).

Aquests esments, afegits als que he consignat al començament (§1.), apunten cap a una presència viva del lexema i podria ésser un lleuger element en favor de la seva autoctonia en terres de parla castellana, puix que va irradiar al continent americà. Potser que es tracti d'aquella mena de termes mariners acollits a Amèrica, els quals foren anomenats per Amado Alonso «marinerismos en tierra»²⁹. Consigno aquest fet, el qual caldrà tenir en compte a l'hora de decidir amb major elements de judici el problema que tenim plantejat.

El meu interès és ara de deixar ben aclarit que

a) el lexema en qüestió apareix al domini castellà a partir de la segona meitat del segle XVI i que la seva vigència comprèn sobretot la XVII^a centúria;

²⁸El significat que Eugenio NOEL hi dona al nostre mot sembla arbitrari, i això mostra que no era realment viu: *«en la casilla de la carcería, esturrea el susto a puñadas y mojinetes, arreando cada *zaloma* que da hipó» (*España nervio a nervio*, Madrid, 1924, p. 209).

²⁹ALONSO, *Estudios lingüísticos*, op. cit., pp. 66-67.

b) de manera escadussera també passà a Amèrica.

c) la grafia primerenca és sempre *çaloma* o *zaloma*, és a dir que la inicial correspon a una dental alveolar africada [ts] (no pas [s]).

4. EL CATALÀ "SALOMA"

Com ja ha estat dit més amunt, el Sr. Coromines, seguint el seu patriòtic costum, pensa que la solució del problema que susciten les altres dues llengües hispàniques rau en el català, sobretot hi insisteix en el castellà *saloma*, la fesomia del qual romandria resolta si conveníem que la inicial [s-] és la pronúncia del català (diguem, com *cel* o *ceba*) i que la *a* respon a la coneguda confusió en una vocal neutra de les àtones *a* i *e*, que fóra interpretada a Castella com a una [a].

Això fóra força abellidor. Deixem de banda que si, per un pobre atzar, els castellans havien pres el terme de les costes de València, ja no hi hauria confusió de les àtones. I en el nostre context, no manquen al·lusions a l'ambient valencià: Lope de Vega «Vi una naue Valenciana / que con su çaloma y grita» (1617, *El anzuelo de Fenisa*, 43, v.) i modernament Blasco Ibáñez: «lanzaba su voz de bajo a través del marítimo silencio [...]; repitiendo otras las salomas en valenciano de los pescadores de la costa» (*Mare Nostrum*, València, Prometeo, 1919, p. 35). Però València té poca cabuda entre certs estudiosos, que confonen català amb barceloní.

Més greu és que el català *saloma* no està, si jutgem per la documentació coneguda, massa ben representat. Es clar que tot seguit arriba el victimisme, i s'acudirà a la documentació perduda per segles d'opressió, et sic de caeteris (cf. esp. *paraje*, *placer* i d'altres catalanismes de desig al *Diccionari etimològic i complementari*). Aquesta cançó de l'enfadós l'hem sentida força sovint i hom donarà a aital explicació l'abast que li semblarà més escaient. Jo m'atinc al que és documentat, i *saloma* en català per ara és gairebé inexistent. No és al diccionari Fabra. Si obrim el *Diccionari Català Valencià Balear* d'Alcover-Moll només hi trobarem unes definicions sospitoses d'ésser calcades del diccionari de l'Acadèmia Espanyola. Amb tot el "*Diccionari Aguiló*" mostra un altre panorama, car defineix el verb *salomar* (s.v.) amb el sentit figurat de «refunfuñar, hablar sólo en son de queja, corregir o murmurar con pesadez» i aporta dos passatges del *Tractat dels vicis* del poeta mallorquí Miquel Ferrando de la Càrcel. La data de 1625 que dóna aquest repertori no sabem si és massa exacta; l'actual editor

no s'ha volgut comprometre i només avança que al segle XVII es feren d'aquesta obra diverses impressions. A més els dos exemples no són tal parell sinó un de sol, amb el context tallat de diversa manera. Vet ací el fragment segons l'edició més solvent avui, la qual pren com a base una impressió de Palma de Mallorca posterior a 1737:

La iniquitat de Sadoma
nasqué, diu Ezaquiel,
de aquexa molt mala broma
qui, contra dels bons, *saloma*
y és pitjor que la fel³⁰.

Es només una falta de despullaments el que ens fa suposar que *saloma* o *salomar* ha tingut a casa nostra una vida tan migrada. Però la família lèxica que ens ocupa va tenir una vida més bledana del que ens poden fer creure els documents. Precisament un text tan important com el *Llibre de les solemnitats de Barcelona*, que és editat des del 1930, ens ofereix aquest animat passatge de l'any 1436:

Aprés, fou mes lo estandart del almiral en la asta que ere daprés. E en la asta qui ere daprop, hon devia estar lo estandart del comte de Mòdica, capitá, no.y fou mesa alguna cosa, per ço com lo dit seu estandart no.y ere, segons demunt es dit. E aprés, lo estandart del visalmiral fou mes en la darrera asta, e ab grans crits *salomaven*, e ab sons de les trompetes e xeremias alsaren ensemps les dites banderas e estandarts. Item, aprés en Jacme Johan, comit de galea, cridá les laus, axí com es acostumat³¹.

Ara tenim ací el testimoni més antic de tota la família lexical a la Península ibèrica i a més en el context marítim que és l'originari. Naturalment hauríem esperat **celoma* i **celomar*, però som al segle XV, on ja hi ha la confusió al català oriental de le àtones en una realització ['], vocal neutra que tant és grafiada com a *e* o com a *a*. Tampoc la *s* inicial no és cap entrebanc, puix que la coincidència *c* i *s* és molt antiga, i pel que a nosaltres ens interessa ben documentada als segles XIV i XV. Per exemple, en les

³⁰Miquel FERRANDO DE LA CÀRCEL, *Tractat dels vicis y mals constums de esta present temporada*, vv. 81-85 in: *Vigilant despertador*, a cura de Joan Mas i Vives, Barcelona 1988, p. 274; ENC, núm 126.

³¹*Llibre de les solemnitats de Barcelona*, ed. A. DURAN I SANPERE i Josep SANABRE, I, Barcelona, 1930, p. 77, doc. 25 (23 d'abril de 1436).

cartes de captius (1414-1416) al rei Ferran d'Antequera sobten grafies com *sert* 'cert', *prínsep*, *clemènsia*, *mensió*, *relasió*³².

5. ESCULLS METODOLÒGICS

¿Podem, doncs, donar-nos per satisfets i dir que ja tenim en el català el punt de partença del problema?

Per part meua, seria més caute i em posaria tres qüestions:

- a) Es dóna a les llengües hispàniques l'evolució de -EU- > o ?
- b) Com s'explica a Castella i a Portugal el passatge de s- > ç-, z- [ts]?
- c) No fóra possible un altra procedència?

Les dues primeres qüestions s'han de respondre negativament. No hi ha casos com els que es presenten a Itàlia *tòtano* o *gògio*, *Zola* (< grec eu)³³, ni la s catalana és interpretada en castellà o en portuguès com una africada [ts]. Això són fets incontrovertibles, que són a la base de l'evolució històrica de la llengua. Em sap greu haver d'ésser tan apodíctic, però és una realitat. I encara deixo de banda que el passatge de la pretònica e > a es podria explicar dins el mateix espanyol per influència de la L contigua o per analogia formal de mots tant corrents com *salmo* 'cant religiós', *salmón* 'peix', *Salomón*, etc.

La tercera pregunta demana la resposta afirmativa. Cal mirar cap a Itàlia, on es donen molts (no tots) els requisits que hem exposat per donar compte de les formes hispàniques.

Més que una llarga explicació, hi haurà prou en remetre a l'article *cialóma* del magnífic diccionari etimològic sicilià de Varvaro, que addueix les formes de l'illa, tant antigues (des del 1348) com modernes³⁴. Les més primerenques apareixen amb i pretònica *ciloma*, d'acord amb l'etimologia grega, però el passatge d' e, i > a en pretonia és freqüent i gairebé una llei

³²Publicades per Roser SALICRÚ I LLUCH, *Cartes de captius cristians a les presons de Tunis del regnat de Ferran d'Antequera*, dins «Miscel·lània de textos medievals», 7 (1994), pp. 582 i 588.

³³Cfr. A. PRATI, *Vocabolario etimologico italiano*, Torino, Garzanti, 1951, s.v. *tótano*.

³⁴Alberto VARVARO, *Vocabolario etimologico italiano*, con la collaborazione di Rosanna Sornicola, Palermo, 1986, I, pp. 204-206 (Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani).

fonètica en els dialectes italians³⁵. Reflexes com *cialóma*, *scialóma* predominen; llur significat originari de 'canto cadenzato dei pescatori' s'ha anat perdent substituït per uns altres de metafòrics com 'remor confusa', 'raonament llarg i avorrit', però encara és el cant ritmat dels pescadors durant la matança de la tonyina en les almadraves o tonaires. En altres regions itàliques es documenten formes amb *a* àtona, com al genovès *cialùma* 'gozzoviglia', cors *cialómata* 'vocio, ciarla'.

Hi ha un problema fonètic, que no vull amagar, sobretot si pensàvem que el trànsit cap a Espanya ha estat fet des de les contrades italianes meridionals. Si suposàvem que el sicilià *cialóma* o *scialóma* n'és l'origen, ensopegaríem amb el fet que la inicial és [t ʃ] o [ʃ], que a Castella hauria hagut de donar **chaloma* i que per contra degué ésser adaptat com a [ts] (grafia *ç* o *z*), i a Catalunya com a [s]. Ara bé, en un manlleu, i sobretot en un en l'àmbit de la terminologia marítima, l'adequació com ha estat feta no sembla massa extraordinària. En els préstecs no juguen de manera determinista les correspondències fonètiques. Sempre hi ha un marge de llibertat perquè sovint hi influeixen altres factors. És possible -i així ho fa sospitar el primer text espanyol d'Eugenio de Salazar (ca. 1567)- que *çaloma* pertanyés a l'esfera de la «lingua franca» i aquesta circumstància explicaria que la transmissió no hagués estat tan estricta en acordar-se amb les «lleis fonètiques». Sigui el que sigui, en el nostre cas la incògnita roman.

Podríem també pensar que a Catalunya el lexema és autòcton, i que hi ha hagut un **celoma*, antic i desaparegut, i que el *saloma* / *salomar* és una grafia que respon a una pronúncia més tardana, amb neutralització de la vocal no accentuada. Sempre romandrà el fet que a Itàlia l'autoctonia es veu per la varietat de formes en els distints dialectes, i en particular en el cromatisme de la primera vocal: *celoma*, *ciloma*, *scialoma*, *cialùma*, *cilema*, *leuma*, etc.³⁶, enfront de la uniformitat del terme català (*saloma*).

S'ha de recercar més per tal de veure si el nostre lexema és a Catalunya hel·lenisme originari, si és allò que els vells romanistes alemanys en deien "bodenständig". El Sr. Coromines va més lluny i assevera que el

³⁵Gerhard ROHLS, *Historische Grammatik der Italienischen Sprache*, Bern, Francke Verlag, 1949, I, pp. 218-219, § 130.

³⁶VARVARO, *loc. cit.*

mallorquí *saluet*³⁷ també pot ésser emparentat amb *saloma* i remuntar al verb grec *keleuvein* 'donar ordres'. A part l'aspecte semàntic, em demano com es fa fonèticament el procés, perquè per principi em nego a jugar a la que el savi etimologista anomena per tot arreu i ara de bell nou ací «herència del mossàrab»³⁸. És clar que qui vulgui, com hi és dit, «fantasies», en l'article *saluet* del *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* trobarà plena satisfacció³⁹. Quedi ací només plantejat el problema de la possible autoctonia de *saloma* i *salomar*.

Per contra, a Castella (i amb major raó a Portugal) el terme no sembla originari, ans és clarament rebut de fora, probablement d'Itàlia, i l'adaptació de la *sc-* es féu interpretant-la com a dental alveolar africada *ç* o *z* [ts], que al segle XVI encara no era interdental com avui [q].

6. CONSIDERACIONS FINALS

No quedarà satisfet ningú amb aquest resultat, jo menys que cap altre. El terme grec és segur que va arribar a Itàlia, no n'és gens que passés directament i sense intermediaris a les terres catalanes, tot i que per aquesta possibilitat s'entobre una fenelleta. El que ja no sembla possible, si jutgem objectivament, és que hagués arrelat a Castella i encara menys a Portugal. La solució de la postura fonètica és desesperada: l'italià meridional *sciloma* o *cialoma* solament pot esdevenir **chaloma* en castellà (també *saloma* en darrer cas, degut al caràcter força palatal de la consonant inicial, però el que apareix sempre és *çaloma* o *zaloma*, el que representa una pronúncia

³⁷El mallorquí *saluet* significa 'remor', 'xiuxiueig'. L'existència real de *saluet* en el sentit nàutic de 'cant dels mariners per tirar a una les cordes', presuposada per Coromines, és prou problemàtica. Sota *saluet*, el diccionari d'Alcover-Moll no l'enregistra, així com cap altre vocabulari dialectal mallorquí, i el "*Diccionari Aguiló*" hi posa un interrogant (el qual és tàcticament omès pel Sr. Coromines). Les meves enquestes amb gent de les Illes van donar un resultat negatiu.

³⁸Vegeu el meu treball «Visió romàntica sobre alguns "mossarabismes" del català», in "Actes del Novè Col.loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes", Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, II, pp. 253-299. La revista *Saó* de València ha publicat darrerament un número monogràfic (desembre de 1994, Monogràfics 21) sobre els «Els Mossàrabs valencians», on són desmitificats molts aspectes de la nostra història lingüística, política i religiosa.

³⁹Amb una imaginació que ens deixa esmaperduts no solament s'hi relaciona *saluet* amb *saloma*, amb també hi passen *xerbet*, *xelucar*, etc. La ciència etimològica hi esdevé presonera del voluntarisme i de la quimera.

[tsalóma]: no hi ha en el castellà normal una evolució regular de *ç* a *s*). Els fets fonètics s'oposen al que, a la vista dels fets documentats, és el més natural: arribada des d'Itàlia a la Península ibèrica i a Castella, bé directament o bé a través del català *saloma*. Només una eventual troballa de noves dades ens ajudarà a aclarir l'enigma. Per ara l'únic ensenyament que en treiem és que amb humilitat hem de confessar la nostra ignorància. Potser que la influència d'un representant de *PSALMUS* (> *salm*, *salmo*), tan proper semànticament, vagi jugar un paper decisiu en el canvi fonètic; potser que sí, no en tenim, però, cap prova apodíctica.

Haig de confessar que, quan vaig començar aquest article, estava convençut que a Castella teníem un catalanisme. Les coses són més complicades del que semblen al primer cop d'ull. He tractat d'exposar com es presenta el panorama, tant de bo que algú hi trobi el desllorigador. Jo em conformaré en haver desplegat el problema en tota la seva complexitat.

RÉSUMÉ

Le mot grec *kéleusma* "chant des mariniers" est passé en Italie sous plusieurs formes: *celoma*, *scialoma* etc. Elles sont attestées depuis le XIV^e siècle, et toutes ont une consonne initiale palatale. Le catalan *saloma* et le verbe correspondant *salomar* (1436) ne sont vraisemblablement pas autochtones, mais pris de l'italien. La question se pose surtout pour l'espagnol *çaloma* (fin du XV^e siècle; plus tard *zaloma*): du point de vue phonétique il ne peut pas s'agir pour ce dernier d'un emprunt direct de l'italien, ni même du catalan. Cependant, l'histoire lexicale des termes hispaniques (cat. *saloma*, esp. et portg. *zaloma*) contredirait ce que les "lois phonétiques" exigent: pour ces mots nautiques, soumis aux avatars de la "lingua franca", on ne devrait pas faire jouer une stricte rigueur linguistique. A en juger par les attestations recueillies, le point de départ vers l'espagnol serait la Catalogne. Néanmoins l'exposition des données philologiques objectives tirées d'une abondante documentation écrite et dialectale permet d'étaler la complexité du problème.

SUMMARY

The Greek word *kéleusma*, "the sailor's chant", passed to Italy under various forms, such as: *celoma*, *scialoma*, *cialoma*, etc. They can be found from the XIV Century onwards and all of them have a palatal consonant at the beginning of the word. The Catalan word *saloma* and the verb *salomar* (1435) are not surely native, but imported from the Italian. On the other hand, it is difficult to locate the origin of the Spanish word *çaloma* (that appears at the end of the XVI Century; afterwards *zaloma*). From the phonetic point of view, it cannot be a direct loan either from Italian or from Catalan. Nevertheless, the lexical history of the Iberian words (Catalan *saloma*, Castilian and Portuguese *zaloma*) contradicts what the phonetic rules require: so these nautical terms -generally submitted to the fluctuations of the "lingua franca"- should not be studied by strict linguistic criteria. Study of the collected examples allows us to say that the origin of the Spanish word could be found in Catalonia. However, the philological data derived from the written and spoken examples demonstrate the complexity of the problem.